

Ukinitiv del osvobaja – delo kot mistifikacija, praksa in proces

Abstract

Abolition of Labor Makes you Free—Labor as Mystification, Practice and Process

The author tries to articulate a rational demand for the expansion of free time and transformation of wage labor. Firstly, the author demonstrates that the internalization of fetishized capitalist relations is an integral part of capitalism. He demonstrates that both the capitalist and worker construct the meaning of the world through arbitrary forms of perception, and that in this process the work itself is a vital factor that generates, modifies and reproduces these forms themselves. Bourdieu's concept of habitus and Foucault's investigations about body and norm complement Marx's theorization of abstract labor. This complement is then a focal point of phenomenological critique of the abstract labor practice. In the second part of the article, the author presents a strategic proposal of the French economist Michel Husson, whose arguments defend a specific transgression of capitalism: shorter working week through the socialization of products and services. Husson's strategic proposition is also complemented. The author complements it with the ideas of how class struggle can be expanded beyond the borders of professional solidarity to the terrain of universal suffrage. He rethinks living space in a universal and unconditional manner, which can substantially reduce the subordination to economic necessity. His argument postulates that apartments as well as other housing units must be rethought outside of value form. In the last part of the article, the author tries to crystalize his line of arguments by addressing some of Husson's implicit as well as explicit assumptions. Through critique of capitalism as a systemic totality, the author tries to fully articulate his demand for historical and material conditions of autonomy, which is structured and conditioned by limitations of capitalist system.

Keywords: work, cognitive perception, reduction of working hours, Michel Husson, universal right to dwelling

Marko Ribač is a PhD student of communication at the Faculty of Social Science, University Ljubljana, and a researcher at the Peace Institute, Ljubljana. (marko.ribac@mirovni-institut.si)

Povzetek

Avtor poskuša artikulirati racionalno zahtevo po povečanju obsega prostega časa ter preobrazbi meznega dela. Najprej pokaže, da je ponotranjenje fetišiziranih kapitalističnih odnosov in razmerij integralni del obstoja kapitalizma. Pokaže, da tako kapitalist kot delavec svet konstruirata prav skozi arbitrarne forme mišljenja in zaznavanja ter da je delo obenem ključni dejavnik, ki te forme generira, modificira in reproducira. Marxovo teoretizacijo abstraktnega meznega dela dopolni s pomočjo Bourdieujevega koncepta habitusa in Foucaultovega razmišljanja o telesu in normi, ki ju umesti v fenomenološki del kritike meznega dela. V drugem delu predstavi predlog strategije francoskega ekonomista Michela Hussona, ki obe kritiki uspešno integrira v svojo misel in zato zagovarja specifično ukinitiv kapitalizma: krajšanje delovnega tedna skozi socializacijo proizvedenega. Hussonovo strategijo avtor članka dopolni z utemeljitvijo, kako razredni boj razširiti preko meja poklicne solidarnosti, na teren univerzalnih pravic. Premislek nameni dobrini, ki bi, če bi jo zagotavljali univerzalno in brezpogojno, omogočila posameznikom in posameznicam odmik od ekonomske nujnosti. Argumentira, da je treba o stanovanju oz. bivališču na splošno razmišljati zunaj vrednostne forme in jih zagotavljati brezpogojno in univerzalno. V zadnjem delu članka argumente izostri tako, da opozori na določene težave, ki izhajajo iz predpostavk Hussonovih predlogov. Skozi kolegialno kritiko, ki izhaja iz globalnosti kapitalizma kot sistema, skuša dopolniti projekt historičnih in materialnih pogojev avtonomije, ki jih strukturirajo in pogojujejo omejitve kapitalističnega sistema.

Ključne besede: delo, kognitivne percepcije, krajšanje delovnega časa, Michel Husson, pravica do stanovanja

Marko Ribač, doktorski študent komunikologije na FDV in mladi raziskovalec na Mirovnem inštitutu. (marko.ribac@mirovni-institut.si)

Kot v vseh časih se tudi zdaj vsi ljudje delijo na sužnje in svobodnjake; kajti kdor nima zase dveh tretjin svojega dneva, je suženj, pa naj bo kar koli že hoče: državnik, trgovec, uradnik, učenjak.

(Nietzsche, *Človeško, prečloveško*; aforizem št. 283)

Temeljni pogoj je skrajšati delovni dan.
(Karl Marx, *Kapital III*)

V pričujočem članku bomo problematizirali objekt družboslovja, za katerega se nam je vedno zdelo – bolj kot za katerikoli drug objekt preučevanja –, da tedaj, ko se ga dotaknemo (tj. ga kritiziramo, dekonstruiramo), pravzaprav neprevidno dregnemo v precej trdovratno ideologijo in zaplujemo v sfere, ki se celo na samem robu misli zdijo popolnoma nemisljive. S poglobljenim branjem člankov s področja kritike in obravnavanja dela se je pokazalo, da je delo na specifičen način temelj, ali bolje, podstat sistema oz. strukture, ki determinira naše odnose. Zato se je marsikatera premalo reflektirana analiza ali celo »umetniška« intervencija ustavila natanko na točki, ko bi se morala le še vprašati, »zakaj delamo, kaj je smisel dela«, a si ravno tega ključnega vprašanja ni upala postaviti. S tem želimo reči, da je o vsem, kar nas obdaja, mogoče razpravljati, o vsem dvomiti, le da si o produkciji v veliki večini in celo v radikalnih krogih marsikdo ne upa, ne zna ali ne more dvomiti.

To želimo v tem zapisu storiti mi. Marxovo neprecenljivo konceptualizacijo abstraktnega dela želimo dopolniti z Durkheimovskim poudarkom (gl. Morrison, 2006: 262), ki ga je prevzel Pierre Bourdieu. Bourdieu strukturo izkušnje in percepcije vidi kot internalizirano obliko objektivnih (v našem primeru antagonističnih in asimetričnih) odnosov, ki jih posamezniki reproducirajo v vsakdanjih praksah (Bourdieu, 2002a). Ker menimo, da delo nepovratno in intenzivno vpliva na posameznikovo osebnost, bomo v članku zagovarjali tezo o nujnosti (s) krajšanja delovnega tedna. Toda ker strategijo krajšanja delovnega tedna razumemo širše kot ozek poseg na delovno mesto, bomo zagovarjali tudi, da je krajšanje ur mogoče doseči tako, da materialne pogoje posameznikove avtonomije zagotovimo z univerzalnim zagotavljanjem dobrin in storitev, ki omogočajo odmik od ekonomske nujnosti.

Delo – dvojnost materializacije

Če na začetku poenostavimo, a zgolj zato, da pokažemo na njuno neločljivost, vidimo, da fenomenologija »vsakdanjega življenja« v delovnem procesu proučuje učinkovanje, tj. internalizacijo in vpliv procesa na strukturacijo notranjega življenja. Sami verbalizacijo fenomenološkega pristopa dojemamo kot proučevanje vsebine delovnega procesa, medtem ko bi lahko kritiko soizmerljivega abstraktnega (oz. mezdnega) dela videli kot analizo in kritiko oblike delovnega procesa. Z analizo zadnjega oz. jedrom kapitalističnega produkcijskega načina se tu ne bomo podrobno ukvarjali. Zapišimo le, da s tem mislimo Marxovo specifično artikulacijo dela (Marx, 2012; toda prim. Marx, 1875/1968: 500), ki posebnost kapitalističnega načina produkcije presežne vrednosti vidi v tem, da ta produkcija ni predstavljena kot izkoriščanje, temveč kot podreitev tehničnim zahtevam delovnega postopka (v sferi produkcije) in ekvivalentna menjava v sferi cirkulacije. Tako se produkcijski proces niti producentom presežne vrednosti niti kapitalistom ne kaže kot odvzemanje deleža na novo ustvarjene vrednosti na podlagi razmerij osebne odvisnosti. V enaki meri se tudi mezda ne kaže kot plačilo za najem delovne sile, temveč je institucionalizirana kot navadno plačilo za delo (gl. Duménil in Lévy, 2012: 94–95; Krašovec, 2013b: 138–139; Močnik, 2009: 406). V tem velikem Marxovem prispevku k družboslovju je prelomno to, da v omenjenem odnosu izkoriščanja oz. eksploatacije ne gre za opozarjanje na pretirano nizke mezde ali slabe delovne razmere. Stopnja izkoriščanja namreč

lahko raste hkrati – ob dvigu realnih mezd in celo z dvigom življenjskega standarda, saj se stopnja izkoriščanja ne meri z življenjskim standardom, temveč s stopnjo presežne vrednosti (gl. Heinrich, 2013: 122–124). Izkoriščanje v Marxovem pomenu torej ni moralna kategorija, temveč le dejstvo, da posamezni delavec za svojo delovno silo dobi od kapitalista manj vrednosti, kakor je producira s svojim delom, tj. del delavčevega delovnega dneva konstituira »neplačano delo« oz. »presežni delovni čas«, v katerem delavec dela več, kot je potrebno za njegovo lastno reprodukcijo, saj v tem času ustvarja presežno vrednost za kapitalista. Ker to ni moralna kategorija, neizplačilo producirane vrednosti ni kršitev zakonov blagovne menjave, temveč njihova konsistentna aplikacija. To asimetrično strukturo odnosov je mogoče odpraviti: ne z reformiranjem menjalnih razmerij, temveč z odpravo kapitalizma (ibid: 94–95).

Zato je mezdno oz. abstraktno delo, ki ima v sebi izkoriščanje, v svojem temelju heteronoma dejavnost: je sredstvo za nekaj, kar je postavljeno zunaj njega, svoje »bistvo« ima v svoji zunanosti. Obenem sta tako narava kot predmet dela določena od zunaj, z organizacijo nalog po merilih države, plana ali kontinenta, korporacije, podjetja ali kapitalista. Takšna vrsta dela ni svobodno delovanje, ni praksa, ki bi imela namen v sami sebi, saj sta tako človek kakor delo v tem odnosu radikalno instrumentalizirana, s čimer eliminiramo in pozabljamo na njuno intrinzično vrednost. Zato je mezdno delo heteronomno tudi takrat, ko imajo posamezniki pri svojem delu več avtonomije, ko jih delo izpolnjuje ali v njem uživajo (Gorz, 1985: 144; 1989: 32; Kanduč, 2003: 86).

Kot vidimo, obstaja dovolj adekvatnih razlogov, da težimo k postopni odpravi mezdnege oz. abstraktnega dela, a sami bi v nadaljevanju poskušali zagovarjati še nekaj drugega. Argumentirali bomo, da delo ni golo ustvarjanje ekonomskega bogastva, temveč tudi sredstvo samoustvarjanja (*self-creation*), ki aktivno preoblikuje posameznike in posameznice. Težili bomo k temu, da abstraktno delo in njegovo abstraktnost znova konkretiziramo, saj sega Marxova analiza dela pod kapitalizmom, kot pravi Marcuse (2004: 261), »od strukture ekonomskih odnosov k faktični človeški vsebini«. V tej konkretizaciji je delo kot proces ključno, saj nagovarja kompleksnost kolonizacije posameznikove subjektivnosti in legitimacije kapitalističnega izkoriščanja ter normativnega in pravnega reda, ki je internaliziran v kognitivne in mentalne percepcije ter dispozicije posameznikov in posameznic. Zagovarjamo tezo, da določeni vidiki kapitalizma ostajajo posameznikom, vpetim v produkcijo in menjavo, neprepoznavni in netransparentni ravno zaradi diferenciacije in specializacije, ki jo implicira delitev dela v kapitalizmu. Nujno redukcijo mezdnege dela tako v tem zapisu izpeljujemo tudi iz teoretskih področij »fenomenologije vsakdanjega življenja«.¹ Zagovarjamo namreč tezo, da je pri razlogih za radikalno skrajšanje delovnega tedna treba misliti na vpliv in učinke dela kot vsebine mezdnege dela.² Če abstraktno delo kvalitativno različna konkretna dela kvantitativno primerja, enači in vrednoti, tj. odgovarja na vprašanje, kaj, bi moral fenomenološki del enačbe odgovarjati na vprašanje, kako (izkoriščanje poteka). Ali kot bi rekel Marx, fenomenološki del enačbe naj odgovarja, kako:

¹ S tem izrazom mislimo na ugotovitve povsem raznolikih teoretskih področij: od poskusa teoretske sinteze sociologije druge polovice 20. stoletja (gl. Stankovič, 2001: 37–135), do etnometodologije Alfreda Schütza, Frankfurtske šole ali postoperaistične marksistične linije Virna, Lazzarata in Marazzija.

² V dokaz, da pri škodljivih učinkih dela nikakor ne gre za marginalno stvar, lahko navedemo podatek Zorana Kanduča, da v ameriški državi New York vsako leto – po optimističnih ocenah – umre približno 6000 ljudi zaradi različnih bolezni, ki so povezane z delom. V ZDA naj bi se zgodilo približno 22.000 umorov na leto, to število pa je enako petini smrtnih primerov, ki so posledica bolezni in poškodb, povezanih z delom (gl. Kanduč, 2003: 284). Poleg tega bi morali pri tem upoštevati še mnogotere žrtve industrijskega onesnaževanja, alkoholizma in mamil, ki ga je povzročilo delo, kakor tudi vpliv dela na nastanek raka, srčnih in žilnih bolezni (Black, 1984: 143), telesnih poškodb, invalidnosti, obolenj ali psihosomatskih motenj. Da ne omenjamo utrujenosti, izčrpanosti, izgorelosti (ali pregorelosti), okostenele ali zaustavljene osebnostne rasti, nespečnosti, živčne razrvanosti, nesproščenosti, razdraženosti, nejevoljnosti, togotnosti, miselne ukalupljenosti, čustvene izpraznjenosti, čutne otopelosti, psihične neurejenosti, intelektualne pasivnosti, apatičnosti (Kanduč, 2003: 96–97).

»z uvrednotenjem sveta reči premo sorazmerno narašča razvrednotenje sveta ljudi« (Marx, 1844/1969: 302). Tako moramo nujno združiti analizo sfere, ki ga »družbeno strukturira 'govorica' denarja in zakona« na eni strani, z ugotovitvami fenomenologije »vsakdanjega življenja« na drugi (Balibar, 2002: 89–90).

Bourdieu je demonstriral, kako okolje, v katero je posameznik ali posameznica umeščen, strukturira njun habitus – kako ga strukturirajo najprej družinski vplivi, nato šolske izkušnje, nato pa še konstelacije delovnega okolja (Wacquant, 2006: 127; gl. tudi Bourdieu, 2000: 30–38; Bourdieu, 2002b; Hardy, 2010: 136–137). To pomeni, da delo, vsako delo (kot početje ali dejavnost) nujno in nepovratno pripomore k človeški osebnosti, saj posameznika ali posameznico tako označuje kakor (pre)oblikuje (Gini in Sullivan, 1987: 653; prim. Sennett, 1998: 24, 27). Zato so avtorji, vzgojeni v fenomenološki tradiciji, iz katere je Bourdieu izpeljeval svoj koncept habitusa, Marcuse pa teoretiziral enodimenzionalnost človeka, na ta problem s Heideggrom opozorili na zelo preprost način: »Si, kar počneš.«³ (Gini in Sullivan, 1987: 652) Ali drugače, degradacija osebnosti in človekovih potencialov je inherentna ekonomskemu izkoriščanju, o katerem je pisal Marx.

Ker smo osvetlili problematiko vztrajanja tako izkoriščevalskega sistema odnosov in organiziranja produkcije, kot jih generira kapitalistični produkcijski način, nas močno zanimajo razlogi, zakaj izkoriščani, podrejeni in dominirani reproducirajo ideje, načela in prakse, ki niso v njihovem dolgoročnem interesu, ali pa gredo celo proti njihovim interesom. To je tudi ključni poudarek Bourdieujevih konceptov simbolnega nasilja in *doxe*, s katerima Bourdieu razlaga, kako kvazinaturalizirane institucije (v našem primeru mezno delo) vsilijo pozabo njihove dolge zgodovinske *institucionalizacije* in se prikazujejo kot *naravne* (Bourdieu, 1998a: 40). Neprepозна(va)nje in naturalizacijo arbitrarnosti objektivnega družbenega sveta in struktur, ali, rečeno marksistično, izkoriščanja, celo presežnega izkoriščanja (Balibar, 2004: 442), a tudi resnice razrednih razmerij na samem delovnem mestu in v delovnem procesu (Kovačič, 2013: 285; Negri, 2010: 156), Bourdieu umesti v ponotranjenje objektivnih struktur sveta. Sedimentiranje objektivnih struktur strukturira individualne sheme percepcije, klasifikacije ter preferenc (tj. kognitivne kategorije), skozi katere konstruiramo ta isti objektivni svet⁴ (Bourdieu in Wacquant, 1992: 12; Bourdieu, 1998a: 46, 53–54). Če mislimo delo s konceptom simbolnega nasilja, pravzaprav trdimo, da učinek gospodstva izhaja delno tudi iz percepcije posameznikov in posameznic, ki objektivno strukturo družbenega sveta umevajo skozi zaznavne strukture percepcije in vrednotenja, ki so izšle iz teh objektivnih struktur samih (Bourdieu in Wacquant, 2006: 112; Bourdieu, 2010: 40). Toda problem internalizacije je kompleksnejši: neprepoznavanje arbitrarnosti struktur temelji namreč tudi na praktični ravni, v telesu – kot ponotranjena praktična védnost, ki deluje pod ravnijo zavesti, saj kognitivne strukture niso (zgolj) oblike

³ Prim. z Black (1984: 139): »Si to, kar delaš. Če opravljaš dolgočasna, neumna in monotona dela, boš po vsej verjetnosti tudi sam postal dolgočasen, neumen in monoton. Delo je veliko prepričljivejša razlaga za napredovanje kretencizacije kakor celo tako pomembni poneumljajoči mehanizmi, kakršna sta televizija in izobraževalni aparat. Ljudje, ki so nenehno upravljani, ki jih je delo prevzelo od šole in so vpeti med družino na začetku življenja in domom onemoglih na koncu, so navajeni na hierarhijo in so psihološko zaslužnjeni. Njihova pripravljenost na samostojnost je tako zakrnela, da je strah pred svobodo ena redkih razumsko utemeljenih fobij. Ubogljivost, ki so jim jo privzgojili na delu, se prenaša v družine, ki jih sami ustvarjajo; sistem se reproducira na več načinov, prenaša se v politiko, kulturo in vse drugo. Ko enkrat pri delu izsesa iz ljudi radoživost, je več verjetnosti, da se bodo podredili hierarhiji in strokovnjakom v vsem drugem.«

⁴ To je obenem poanta konceptualizacije reproduktivne vloge šolskega sistema pri Bourdieuju, če šolski sistem aktivno formira kategorije percepcije v zgodnjih obdobjih socializacije. Odveč je govoriti, da je Bourdieu »le« radikaliziral funkcionalistično teoretizacijo kategorij percepcije in šolskega sistema, ki jo je obdelal že Durkheim (gl. Durkheim, 2009; Morrison, 2006: 245–258). Prim. z Althusser (2001: 79), ki je označil *šolski ideološki aparat* kot tisti ideološki aparat države, ki je *vladajoči* (ali IAD št. 1) in najpomembnejši ideološki aparat države (in ne aparat parlamentarne demokracije!).

reprezentacije ali zavesti, temveč *dispozicije telesa*. To pa pomeni, da delavec ali delavka izkoriščanja ali negotovosti ne izkušata nujno kot posledico zunanjih vplivov ali strukturnih protislovij, temveč se z njim identificirata (gl. Kovačič, 2013: 295–296). Družbeni red namreč deluje kot tak le za tiste, v katere se strukture najbolj konsistentno in sistematično vpišejo ter sedimentirajo, za tiste, ki so predisponirani, da ta družbeni red brez ukazov in neposredne fizične podreditve ali prisile reproducirajo (Bourdieu, 1998a: 54–56; prim. Foucault, 2004; 2008: 161). Mirt Komel, ki na to opozori v svoji knjigi *Diskurz in nasilje* (2012), postulira, da bi o delu lahko začeli razmišljati kot o *normi*, in tako proučevanje dela odpre za Foucaultov konceptualni aparat. Za Komela je namreč ravno delo (gl. 2012: 133–136) *poglavitna* norma kapitalistično urejene družbe, v kateri gre pravzaprav za *vladavino* norme, ki je mešanica zakonitosti in narave, predpisa in konstitucije (Foucault, 2004: 204, 223; prim. z Black (1984: 137–139), ki odpre drugo Foucaultovo dimenzijo proučevanja totalitarnih učinkov sodobnih mezdnih odnosov s pomočjo Foucaultovega pojma *discipline*). V vseprisotnih procesih internalizacije norme dela bi morali iskati razloge za vztrajanje norme in poudariti, da fraza »si, kar počneš« ni poenostavljen heideggerjanski obrazec. Simbolno nasilje se namreč nad družbenim agensom izvršuje z njegovo ali njeno aktivno soudeležbo pri nasilju in podrejanju samem (Bourdieu in Wacquant, 2006: 112; Bourdieu, 2010: 40).

Osvobajanje od dela – konkretizacija

Torej, kako se potemtakem osvoboditi (od) dela? Rešitev, ki jo predlaga francoski ekonomist Michel Husson (2011: 124–145), si na tem mestu zasluži dodatno pozornost, saj Husson v svoj način mišljenja integrira osvoboditev časa, dobrine, ki je *conditio sine qua non* za sleherno dejavnost, ki jo posameznica ali posameznik določita povsem samostojno in svobodno (Kanduč, 1993: 15; 2003: 90–92). Njegov predlog želi elegantno predrugačiti delocentrično ortodoksijo kategorizacije dela, medtem ko predlaga vsečno, predvsem pa racionalno alternativo, ki upošteva pomembne omejitve kapitalistične ekonomije in pri tem ne zahteva vračanja v romantičirano preteklost. Poleg tega je njegov strateški pristop tudi konsekventna izpeljava francoske epistemologije, ki procesu dela priznava dvojno vlogo, ki smo jo razdelali v prvem razdelku: delo (služba) posameznikov internaliziran sistem shem motorično in senzorično transformira ter modificira, obenem pa je ponotranjeni sistem shem tudi mediator, skozi katerega se prepoznanje ali neprepoznanje izkoriščanja dogaja in ki doksično percepcijo dela dodatno utrjuje.

Husson pri evalvaciji krajšanja delovnega časa izhaja iz dvojne narave dela v kapitalizmu (negativne: dela kot odnosa izkoriščanja, dominacije in alienacije, ki meji celo na suženjstvo, ter pozitivne, načina družbenega priznanja in prostora uresničitve). Medtem ko je res, da je količino dolgočasnega, utrujajočega ali ponižujočega dela (Black, 1984: 139) treba radikalno zmanjšati, Husson poziva, da se je treba osrediniti tudi na način oz. »modalnost«, s katero pridemo do redukcije delovnega tedna. Zato v nasprotju s poznejšim Gorzom (1999), predlaga, da bi se *od* dela morali osvoboditi ravno *v* delo in *skozi* delo (Husson, 2011: 124–125). Povedano drugače, od dela bi se bilo treba osvobajati s skrajševanjem delovnega tedna z enakopravno delitvijo ur, tj., *skozi polno zaposlenost prebivalstva* in razširitvijo področja brezplačnosti oz. socializacije storitev in dobrin, saj se z monetizacijo ne moremo uspešno spopasti s strukturnimi spremembami poblagovljenja storitev in visoko strukturno brezposelnostjo (ibid: 142–144; poudarek v originalu).⁵

⁵ Husson (ibid) je na tem mestu meril na monetariziran predlog UTD, ki je v Franciji krožil v tistem času. Če prevedemo v jezik UTD tisto, kar bomo skozi argumentacijo razvili šele pozneje, lahko s Hussonom rečemo, da bi morali pri dobrinah, kot so stanovanje, zdravstvo ali šolstvo, dodatno razširiti področje brezplačnosti. Te dobrine bi morale postati Univerzalne Temeljne Dobrine – dobrine, ki jih zagotavljamo brezpogojno in univerzalno.

Za takšno strategijo obstaja kar nekaj racionalnih razlogov: prvič, brezposelnost, posebej nenadna, posamezniku vsiljuje občutek neuporabnosti ali »odvečnosti«; drugič, samo neznaten del brezposelnih ima dovolj moči, a tudi možnosti, da nezavidljiv položaj obrne tako, da se ureniči na drug(ačen) način (Husson, 2011: 125). Obe točki svoje razloge najdeta v čedalje kompleksnejši delitvi dela v kapitalizmu (Marx, 1973: 36–38; prim. Gorz, 1985: 144–147), ki prinese ozko specializacijo delovne sile. Ta delavcu prinese omejeno število veščin in znanj, zaradi katerih postane relativno nesamostojen, v skrajnem primeru pa mu delovne obremenitve lahko povzročijo trajnejše fizične deformacije in s tem dolgoročno nezmožnost za delo (Heinrich, 2013: 111). Tretjič, rast »industrijske rezervne armade« (Marx) nikoli ni bila znak blaginje delavskega razreda,⁶ saj je delodajalcem omogočila nižanje cene dela, intenzifikacijo dela, posledično pa izigravanje delavcev ter spodkopavanje njihove solidarnosti; četrtoč, kapitalizem brutalno marginalizira tiste, ki povezave z mezdnim delom ne morejo vzpostaviti, sama odprava izkoriščevalskega odnosa pa nikakor ne prinese avtomatične osvoboditve, temveč restrikcijo dostopa do privatiziranih prostorov, storitev in dobrin, ki se v trenutni fazi kapitalizma čedalje bolj podrejajo tržni, to je monetarizirani logiki komodifikacije (Husson, 2011: 142–144; prim. Gorz, 1989: 207); petič, krajši delovni čas je (vsaj v Evropi) *de facto* že realnost: brezposelnost in prekarizacijo moramo videti kot (neenakomerno) neoliberalno reakcijo na povečevanje produktivnosti zaradi tehničnega in tehnološkega napredka (Husson, 2011: 149; 2013b: 186); posledično torej šestič, upad obsega plačanega dela ne pomeni, da se kapitalistični družbeni odnosi samodejno umikajo drugim oblikam družbene vezi, osvobojenim delojemalskega jarma (Husson, 2011: 132), ali da preprost izstop iz meznega odnosa avtomatično pomeni tudi že prestop v egalitarnejše odnose, osvobojene izkoriščanja in negotovosti.

Zato je predlog, ki izhaja iz te logike, jasen: skrajšati delovni teden, nato pa določiti 4- do 5-letni načrt za nadaljnje skrajšanje in teden skrajševati vsakih 4–5 let, saj skrajšanje delovnega tedna poveča produktivnost, delne redukcije pa so kompenzirane s povečano intenzifikacijo na delu (Gorz, 1989: 214; Husson, 2011: 151).

Sami menimo, da mobilizacija, ki temelji na predpostavljeni poklicni homogenosti, ni dovolj, saj iz sodobnih kapitalističnih razmerij izhajajo cepitve (celo antagonizmi) v samem delavskem razredu. Prvi antagonizem je tisti, ki ga je videl Andre Gorz že pred koncem prejšnjega tisočletja in ki se je pozneje izdatno okrepil in radikaliziral. Opazil je, da delavski razred preči oz. »dualizira« nekakšen wallersteinovski razcep med t. i. središčem (oz. centrom) delavk in delavcev (redno zaposleni, polni delovni čas, poklicno vsestranski in mobilni; sindikalno organizirani), ki so situirani v matici podjetja, ter (večinskimi) perifernimi podizvajalskimi, specializiranimi delavci in delavkami, katerim so naložena najtežja dela in najbolj prekarna delovna razmerja s precejšnjimi variacijami v urah in mezdah⁷ (Gorz, 1989: 65–68; 1999: 47–48). Drugi antagonizem v temelju izhaja iz tistega, kar smo povedali v prvem razdelku, tj., da tako doksična percepcija dela kakor *illusio*, temeljno verjetje v zastavke polja, podjetja ali kapitalistične ekonomije na splošno, legitimirata nujnost in upravičenost izkoriščanja. Razcep sta razdelala že Marx in Engels, locirala pa sta ga v vrzeli med delavci, ki opravljajo duhovno, nematerialno in intelektualno delo (Marx in Engels, 1973: 36), in tistimi, ki opravljajo eno-

⁶ Oziroma, visoka brezposelnost je lahko optimalna posredno: kot povod za konsekventne radikalne boje, ki na podlagi nevzdržnega položaja vzniknejo in ki srednjeročno ter dolgoročno vzpostavljajo socializacijo proizvedenega, delovne razmere in v sferi reprodukcije na splošno krajšanje delovnega dne, razširjanje specifičnih pravic, udeležbo v ustvarjenem družbenem proizvodu.

⁷ A tudi matice podjetja (ali institucije javnega sektorja!) v središču se opirajo na čedalje večje število prekernih »zunanjih izvajalcev«, »samozaposlenih« operativcev, ki so plačani projektno, sezonsko, honorarno ali delno, in katerih delo variira glede na potrebe trenutka. Opirajo se na čedalje večje število »freelancerjev« in »freelancer«, ki jih delovna zakonodaja ne vključuje, nimajo socialnega zavarovanja in so izpostavljeni/e vsem tržnim in ekonomskim tveganjem, ki jim jih naloži oz. nanje preloži podjetje (Gorz, 1999: 48).

lična, duhamorna, repetitivna, delovno intenzivna in slabo plačana dela. Cepitev v delavskem razredu tako nastane kot posledica delovnega procesa ter generira antagonizem med »odtujeni-mi« delavci (Marx, 1844/1969) in tistimi, ki jim struktura kapitalistično organizirane ekonomije prinaša določene prednosti, koristi, simbolni kapital ter subjektivno izpolnitev (prim. Kovačič, 2013: 308). V sodobnem kapitalizmu ta razcep simbolizira figura menedžerja. Delavci (vodstveni, upravljalški in administrativni kadri), ki organizirajo izkoriščanje, v samem sebi ravno tako delo, ki ohranja obliko abstraktnega dela in ki ga izkorišča ter organizira kapital, se sopo-stavljajo v določen antagonizem z delavci in tistimi, ki so v podjetju ali birokratski strukturi kako drugače upravljani (Vogrinc, 2014: 155; gl. Duménil in Lévy, 2012: 119–125; Heinrich, 2013: 86).

Razširitev delavskega boja

Če bi resnično hoteli osvoboditi čas, ki nam ga heteronomno delo, vsiljeno od zunaj, jemlje, hkrati pa odpraviti tako segmentacijo kot korporativizacijo delavskega razreda, bi, če poslušamo Wobblies, morali razmisliti, kako »organizirati delavce same in ne delovnega mesta oz. pokli-ca« (*to organise the workers, not the job*). Če želimo razširiti področje brezplačnosti dobrin, bi se morali aktivno spopasti z realizacijo ideje, kako stanovanje oz. bivališče univerzalno in trajno odstraniti iz *razmerja* vrednotenja – kako to dobrino torej izločiti iz strukture produkcije in menjave blaga, ki so medsebojno izmenljive in numerično soizmerljive⁸ (Heinrich, 2013).

To pomeni, da bi naš premislek moral iti v smer, kako bivališču odvzeti status blaga, ki je producirano z menjalno vrednostjo, in ga proizvajati ter distribuirati kot blago, ki ima zgolj uporabno vrednost. Bivališča, dobrine, ki ljudi odmaknejo od ekonomske in eksistencialne nuje, bi morali nehati obravnavati skozi vrednostno formo (gl. Heinrich, 2013: 53–55). Ta premislek izhaja iz prednostne naloge, ki nalaga, da blago odstranimo iz vrednostnega razmerja, tj. razmerja primerljivosti cen stanovanj in hiš s celotnim svetom blag, ki se izrazijo skozi občo vrednostno formo – denar. Denar kot »obči ekvivalent« namreč služi za vrednostni izraz vsem drugim, s čimer ta forma opravlja odločilno funkcijo. »Blaga se šele s to formo dejansko nanašajo druga na drugo kot vrednosti in se drugo drugemu pojavljajo kot menjalne vrednosti.« (Marx, 2012: 53; gl. Heinrich, 2013: 55) Toda s tem ne razrešimo vseh protislovij kapitalizma. Sfero nujnosti (pa tudi vseh drugih blag: javnega prometa, storitev, bank itd.) je poleg tega treba iztrgati še logiki dobička. Dobiček je »presežek vrednosti blaga nad delom založenega celotnega kapitala, porabljenega pri produkciji tega blaga« (Heinrich, 2013: 151) med ceno, po kateri podjetje nabavi vse potrebno – tudi delovno silo –, in ceno, ki jo iztrži za stvari, ki jih prodaja (Mattick, 2013: 41–42). Toda pri gradnji blag, kot je prebivališče, (gradbeno) podjetje proizvaja, in to je *differentia specifica* tovrstnega blaga, dobrine, ki so za večino ljudi temeljni pogoji, ki naj bi jih odmaknil od ekonomske in eksistencialne nuje. Pri gradnji stanovanj in hiš,

⁸ Tu smo se posvetili zgolj zarisovanju mehanizma osvobajanja stanovanjske politike, mislimo pa, da bi morali logiko socializirane prisvojitve sčasoma razširiti na vse štiri temeljne oz. minimalne ekonomske ter socialne (ali nujno potrebne) »pogoje za samodoločeno delovanje« (Kanduč, 2003: 153). Te t. i. »temeljne potrebe« se, jasno, razlikujejo od skupnosti do skupnosti, od kulture do kulture, od celine do celine, zato jih je treba kolektivno določiti. Štirje temelji, tisto, čemur je Murray Bookchin (2007: 37) rekel *irreducible minimum* – tj., da so vsi člani skupnosti upravičeni do sredstev za življenje ne glede na to, koliko dela opravijo -, so: stanovanje/bivališče, ustrezen dohodek (ne glede na trenutno zaposlenost!), izobraževalne možnosti in zdravstvena pomoč (Kanduč, 1994: 116; 2003: 129). Wallerstein (1999: 66) zajame »le« tri: dostop do izobrazbe, dostop do zdravstvenih storitev, dostop do spodobnega dosmrtno zagotovljenega dohodka. Marcuse našteje hrano, obleko in prebivališče na ravni, kot jih kultura lahko doseže (Marcuse, 2002: 8). Jasno je, da »temeljne potrebe« ne pomenijo univerzalnega predpisa (čeprav bi jih lahko in bi jih morali zah-tevati tudi na tej podlagi); temeljne so zato, ker univerzalno zagotavljanje teh potreb pomeni, da ljudje *niso prisiljeni prodajati svoje delovne sile in sposobnosti za delo, tj. se ponujati v izkoriščanje, da preživijo!*

ki jih podredimo profitni logiki, ta niso več *cilj*, ki bi pomenil, da sproduciramo in distribuira-
mo ravno toliko dobrin, kot jih določena skupnost potrebuje, temveč te postanejo *sredstvo* za
ustvarjanje dobička. Zadovoljevanje potreb tako postane zgolj *stranski* produkt, če se ujema z
uvrednotenjem kapitala (Heinrich, 2013: 84; Krašovec, 2013a: 192–193). Dodatna težava, ki
nastane pri tem je, da, če stanovanj ne zagotavljamo univerzalno, produkcija presežne vrednosti
za producente, ki so eksistencialno odvisni od meznega dela, postane sredstvo, da se doko-
pljejo do nujnega (Gorz, 1985: 155). Ker se momenti, ki določajo kapitalistično produkcijo in
konsumpcijo, obnašajo kontradiktorno, je v ta proces vpisana tudi strukturna neenakomernost.
Posledica je težnja k hiperprodukciji blag (ki se meri s plačilno sposobnim povpraševanjem)
in hiperakumulaciji kapitala. Ko se akumulirani kapital ne uvrednotuje več, ali pa le še šibko,
pride do krize; reprodukcija zastane, investirani kapital je razvrednoten ali celo popolnoma uni-
čen (Heinrich, 2013: 187–190). Te krize, ki imajo identičen mehanizem, a jih preoblikujejo
lokalne specifike, se manifestirajo na različne načine: odvisne so od blaga, ki ga proizvajamo,
od regije, mesta ali države, od konjunktura, cikla, zunanjih posegov političnih sil, uporov itd.⁹
To pomeni, da je bivališča treba zagotavljati univerzalno in brezpogojno.

Ta jasni sklep z nejasno strategijo, kako njegove implikacije doseči, bomo na tem mestu
ohranili zgolj kot temelj normativnih parametrov »socialističnega kompasa« (Olin Wright,
2010: 129 in nasl.), da bi usmerjal gibanja, ki bi rada povečala pogajalsko moč in avtonomijo
pavperiziranih delavskih razredov v prihodnosti. Zaenkrat bi si pridržali zgolj pravico ter posku-
sili formulirati družbene in historične pogoje, ki omogočajo odmik posameznikov oz. skupin
od ekonomske nujnosti. Menimo, da bi morali delavci v splošnih mobilizacijah danes nujno
zahtevati: *hkratno*(!) krajšanje delovnega časa brez redukcije mezd¹⁰ za redno zaposlene delav-
ce *ter* brezpogojno udejanjanje univerzalnih pravic, ki omogočajo odmik od ekonomske, posled-
nično pa eksistencialne nujnosti. Toda zdaj se moramo posvetiti nekaterim globljim sistemskim
vzrokom, ki onemogočajo razbohotenje produktivnih sil, s čimer bomo problematizirali tudi
določene Hussonove predpostavke, ki začrtujejo njegovo strategijo krajšanja delovnega tedna.

Problem – pomisleki ob trku s sistemsko logiko

Tu bomo orisali, zakaj so rešitve in strategije, kadar poskušamo zarezati v kapitalizem kot
sistem, zdijo tako minorne in nezadostne. Problem bomo poskušali nagovoriti z makro oz.
strukturnega vidika totalnosti kapitalistične formacije (gl. Korsika, 2011: 55–57). Problem
Hussonovega predloga namreč vidimo v predpostavki, da je neoliberalizem strukturni odgovor
na padec deleža plač in povpraševanja (Husson, 2011: 3–9; 2013a: 21; gl. tudi Rutar (2013:
114–115), ki problematičnost razlage krize na podlagi podpovpraševanja naslovi z Marxovimi
in Klimanovimi argumenti). V politiki in ideologiji neoliberalizma ter finančnega kapitaliz-
ma, ravno tako kot Husson, vidimo učinek in ne vzroka težav. Toda po našem mnenju vzroke
mnogoterih finančnih kriz zadnjih desetletij in nastanek neoliberalizma najbolj prepričljivo
pojasnimo s pomočjo argumenta o padanju profitne stopnje kot antagonizma med razvojem

⁹ Pri problematiki stanovanj se krize kažejo v njihovi nenaseljenosti na eni strani in disproporcionalnem številu gene-
racij v gospodinjstvu na drugi. Po podatkih SURS (Dolenc et al., 2011: 41) je bilo 1. 1. 2011 v Sloveniji 153.789 nena-
seljenih stanovanj. Počitniška stanovanja, ki jih je bilo 20.740, ali zapuščeni industrijski obrati oz. prostori v to številko
niso všteti. Po podatkih Eurostata se v Sloveniji mladi od doma odselijo šele, ko dopolnijo 29 let (Večer, 2014). Za
demonstracijo napihovanja španskega nepremičninskega trga, kjer so cene stanovanj pred svetovno ekonomsko krizo
2008/09 rasle tudi za 30 odstotkov na leto, in stanovanjsko krizo, ki je nastala po letu 2008, gl. Lopez in Rodriguez
(2011: 10–11 in nasl.).

¹⁰ Gorz (1989: 199) zagovarja celo 8–10 odstotno skrajšanje delovnega tedna vsakih 4–5 let ob *rasti* realnih mezd.
Le ob enakih mezdah ali rasti mezd bi si redno zaposleni začeli prisvajati vrednost, ki jo ustvarijo.

družbenih produktivnih sil in kapitalistično profitno naravnano (hiper)produkcijo (Duménil in Lévy, 2012: 137; Giacché, 2011; Korsika, 2013: 56–67; Mattick, 2013: 59–60).¹¹ Menimo, da moramo zato na vzroke krize gledati z nasprotne strani. Profitna stopnja je namreč tista, ki določa stopnjo produktivnih investicij in pričakovanega dobička, od katerih je neposredno odvisno povpraševanje kapitala po dodatnih produkcijskih sredstvih, posredno pa nadaljnji razvoj porabe delavskega razreda in s tem masa dohodkov (Heinrich, 2013: 187; Mattick, 2013: 47).¹² Zato klasične neoliberalne procese, ki bi jih lahko umestili že v sredino 70. let 20. stoletja, vidimo kot poskus obnove profitne stopnje oz. profitabilnosti in kot konsistentno aplikacijo sistemske logike v času padanja kapitalističnega cikla. Davčne odveze, ki so jih prejeli najbogatejši (družine, skladi, korporacije, banke), tisto, čemur Zgroženi ekonomisti (2012: 13) pravijo »fiskalna kontrarevolucija«, so bile namreč deloma uspešne, zato so se profitne stopnje v 80. in 90. letih okrepile (Heinrich, 2014: 184; gl. tudi Duménil in Lévy, 2012: 143; Mattick, 2013: 89). Toda javni dohodki držav so drastično upadli, najbogatejši so denar namesto v produktivne investicije pretopili v posojila državam in gospodinjstvom; z vlaganji na finančne trge, kjer je bil donos najvišji; z deregulacijo finančnih trgov in denarnih tokov ter z združevanjem v velike konglomerate (Duménil in Lévy, 2012: 37–41; Mattick, 2013: 73–75, 89; Zgroženi ekonomisti, 2012: 9, 18). Krepitev profitne stopnje je povzročila demontažo socialne države, umik države iz socializirane distribucije in zadovoljevanja »temeljnih potreb« (po stanovanju, izobrazbi in zdravju). Ker so realne mezde rasle počasi, stagnirale ali celo padale, so se v poskusu restavracije profitne stopnje »temeljne potrebe« individualizirale, zato so jih gospodinjstva začela financirati z zadolževanjem (npr. ZDA, Velika Britanija). V evroobmočju so zapovedano konkurenčnost države povečevale predvsem z »interno devalvacijo«, bolj ali manj brutalnim napadom na posredne ali neposredne stroške dela (Gowan, 2009; Krašovec, 2013a: 184–187; Lapavicas, 2013: 42–43).

Ker gre Hussonu za zarisovanje strategije oz. taktike, ostane v nacionalnih, najširše pa v regionalnih okvirih zarisovanja, čeprav mu slepote za globalni značaj kapitalizma nikakor ne moremo očitati (gl. Husson, 2011). Toda ker kapital preči nacionalne meje, bi ukrepi, ki bi merili na skrajšanje delovnega tedna v Evropi (npr.), dobili poln pomen le, če bi se s tem ukvarjalo posebno evropsko telo in bi veljalo za vse evropske države (Bourdieu, 1998b: 41, 86), sčasoma, ter iz istega razloga, pa tudi globalno. V nasprotnem primeru bi namreč lahko država, ki svojim državljanom skrajša delovni teden, svoje delo odložila v drugi evropski (ali neevropski) državi, ob nespremenjeni logiki maksimizacije dobička pa bi večji dobiček lahko iskala, v zožitju z lokalnimi (ubornejšimi) mezdami, v (po)daljšanju delovnega časa drugod.¹³ Izboljšanje ali vsaj zaustavljanje slabšanja položaja delavskega razreda v kapitalizmu predvideva, da upoštevamo realnost nacionalne države kot družbene enote, v kateri se dogaja in je skoncentrirano politično delovanje za družbeno spremembo, saj ta v svojem socialnem vidiku še vedno izpolnjuje dolo-

¹¹ David Harvey, če omenimo še eno interpretacijo, ki kroži v tukajšnjem prostoru, trdi, da gre za odkrit in zavesten projekt restavracije razredne moči (Harvey, 2012: 25). Tudi ta argument ima svojo logično strukturo argumentacije (gl. Harvey, 2011: 86–90), zato konsenza o tem vprašanju v marksistični literaturi še ni.

¹² »Za razlago obstoja kriz ne zadostuje argument prenizkih mezd in 'pomanjkanja povpraševanja', ki je njihova posledica; mezde so vedno nižje od celotne vrednosti produkta in ne glede na to, ali so visoke ali nizke, nikoli ne zadostujejo za povpraševanje po celotnem produktu.« (Heinrich, 2013: 187)

¹³ Pri takšnih trditvah je vseeno treba biti previden. Preselitev (oz. *outsourcing*) je v zadnjih desetletjih postala prikladna grožnja za pritisk na delavske razrede v središču kapitalizma, čeprav nima zaslonbe v statističnih zabeležkah. Na trende in težnje ne smemo gledati defetistično, saj se zdi, da je prekarizacija v večji meri odraz šibkosti nacionalnih odporov kot uresničitve mokrih sanj množičnih selitev produkcije, ki jih generira globaliziranost kapitalizma. Številne službe (šolstvo, zdravstvo, nega) se preprosto ne morejo preseliti, številne se ne želijo (vojaška, vesoljska), številne so se zaradi različnih razlogov (dvig mezd, dvig cene zemlje, nestabilnost transporta zaradi naravnih nesreč, težavnost poslovanja, vojne) celo vrnile v centralne dežele (gl. Hardy, 2013).

čene »univerzalne« funkcije, ki jih je treba braniti (Bourdieu, 1998b: 41). Toda če ne želimo na silo cepiti delavskega razreda, ki se vzpostavlja na »svetovnem trgu« (Marx in Engels, 2009: 99; 1973: 45; gl. Gorz, 1999: 14), moramo vsaj na ravni premisleka detektirati, kako naj porabljanje delovne sile v produkciji in distribuciji produktov začne urejati *družba* – torej ne trg ne država (Heinrich, 2013; gl. tudi Negri, 2010: 158–159; Olin Wright, 2010: 116–117).

Sklep

V prispevku smo želeli pokazati, da moramo za dejansko realizacijo »združenja svobodnih ljudi« (Marx, 2012: 62), ki bi bili tudi dejansko avtonomni, vzpostaviti trajne družbene, materialne in historične pogoje te avtonomije. Forma članka, ki v svoji argumentaciji napreduje konsekvntno in linearno, ni najprimernejša za aktualizacijo takšnih utopij, saj morajo procesi, kot smo nakazali v drugem razdelku, steči *sinhrono oz. vzporedno*. Idealno bi bilo, če bi stekli čim bolj transnacionalno, če ne morejo globalno. V družbeno strukturo moramo zarezati na različnih mestih hkrati, tj. skrajšati delovni teden ter ga korigirati s socializacijo in brezpogojno univerzalizacijo socialnih pritisklin (zdravstvo, šolstvo, bivališče itd.), s čimer bi vzpostavili tudi dejanske pogoje za *free self-activity with goals of its own* (Gorz, 1989: 93). Skrajšanje delovnega časa ob kompleksni delitvi dela zahteva, da se tega projekta ne lotimo linearno ali uniformno. Ure dela lahko skrajšamo na letni, mesečni, tedenski ali dnevni ravni. Skrajšanje bo variiralo glede na položaj in poklic, ki ga oseba opravlja, ob tem pa tudi na starost, osebno zgodovino in okoliščine, oddaljenost od delovnega mesta itd. (Gorz, 1989: 195). Ti procesi bodo omejeni s pravnimi predpisi, ki jih sprejemajo in izvajajo nacionalne tvorbe, saj je država še vedno »temeljni okvir organizacije dela in razdelitve družbenega bogastva« (Nikčević, 2013: 210). Vrednostno formo bivališč bi kljub temu morebiti lahko presegli tавтоloško: tako, da lastništvo bivališč prepovemo za vse, medtem ko ga vsem brezpogojno zagotavljamo.

Marx in Engels sta v *Nemški ideologiji* zapisala, da se resnična komunistična revolucija »usmerja proti dosedanjemu načinu dejavnosti, odstranjuje delo« (Marx in Engels, 1973: 47), saj komunizem »skrb« meščana in stisko proletarca odpravi le, ko odpravi »vzrok obeh«, delo (ibid: 171; prim. Marcuse, 2004: 274). Ob tem se moramo zavedati, da heteronomno delo z odpravo izkoriščevalskega mezdnege dela ne bo izginilo.¹⁴ Zato bo pri odpravi dela treba detektirati, iznajti, udejanjiti, nato pa trajno vzpostaviti mehanizme učinkovite produkcije in distribucije, organizacije in koordinacije, uporabe in porabe blaga ter storitev. Še več, vse to je treba storiti tudi na način, ki ne bi pripeljal do novega gospostva. Toda ključno vprašanje iz *Nemške ideologije* kljub temu ostaja: kako udejanjiti cilj celovite kakovosti življenja in avtonomije tako, da delo dejansko »odpravimo in ne zgolj osvobodimo« (Marx in Engels, 1973: 156). To so premise komunizma in radikalnega demokratičnega egalitarizma (gl. Olin Wright, 2010: 117). Radikalno odpraviti sedanje stanje tako, da delo postane »zgolj postranski, časovno čim bolj omejen in nepomemben vidik človekovega življenja« (Kanduč, 2003: 305), s čimer bi pri preseganju kapitalizma v ključnem segmentu presegli tudi poskuse etatiistično »socialističnih« režimov 20. stoletja.

¹⁴ Tudi v družbi, osvobojeni kapitalističnih spon, bo treba razporediti dela, ki spadajo v red neodpravljljive nujnosti (Kanduč, 2003: 292), dela, ki so potrebna, kot je rekel Braudel, za premagovanje »transkih potreb materialnega življenja« (v Smith, 2011: 201) – gradnjo stanovanj in infrastrukture, čiščenje javnih površin in odvažanje smeti, nujna in težka kmečka opravila, gospodinjstvo delo(!). Odpravljanje kapitalizma pomeni tudi, da sistem spremenimo tako, da ohranimo raven vseh materialnih in duhovnih pridobitev, ki jih je ljudem kljub kapitalizmu uspelo ustvariti in udejanjiti; komunistična ideja nikakor ne teži k ideji komunizma, ki goji egalitarnost v bedi, saj se produktivne sile v avtonomiji posameznikov, z radikalnim povečanjem prostega časa in na podlagi subvertiranja neenakih odnosov tu šele dokončno uveljavijo. O točkah komunizma gl. predvsem Heinrich (2013: 247); tudi Marx (1968: 491) ter Marx in Engels (1973: 41).

Literatura

- ALTHUSSER, LOUIS (2000): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba *cf.
- BALIBAR, ÉTIENNE (2002): *Marxova filozofija*. Ljubljana: Krtina.
- BALIBAR, ÉTIENNE (2004): Nasilje: idealnost in krutost. V *Strah pred množicami*, 425–448. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- BLACK, BOB (1984): Ukinitev dela. V *Pozdravi iz Babilona. Ameriška subkulturna teoretska scena*, G. Tomc in B. Black (ur.), 135–149. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- BOOKCHIN, MURRAY (2007): *Social Ecology and Communalism*. Oakland: AK Press.
- BOURDIEU, PIERRE (1998a): *Practical Reason: On the theory of action*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- BOURDIEU, PIERRE (1998b): *Acts of resistance. Against the Tyranny of the Market*. New York: The New Press.
- BOURDIEU, PIERRE (2000): Making the economic habitus. Algerian workers revisited. *Ethnography* 1(1): 17–41.
- BOURDIEU, PIERRE (2002a): *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- BOURDIEU, PIERRE (2002b): *Praktični čut II*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- BOURDIEU, PIERRE (2010): *Moška dominacija*. Ljubljana: Sophia.
- BOURDIEU, PIERRE in LOIČ WACQUANT (1992): *An Invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- BOURDIEU, PIERRE in LOIČ WACQUANT (2006): *Načela za reflektivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*, T. Kramberger in D. B. Rotar (ur.). Koper: Založba Annales.
- DOLENC, DANILO, ERNA MIKLIČ, BARICA RAZPOTNIK, DARJA ŠTER in TINA ŽNIDARŠIČ (2013): *Ljudje, družine, stanovanja*. Dostopno na: http://www.stat.si/doc/pub/Ljudje_druzine_stanovanja.pdf (9. december 2014).
- DUMÉNIL, GÉRARD in DOMINIQUE LÉVY (2012): *Marksistična ekonomija kapitalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- DURKHEIM, ÉMILE (2009): *Vzgoja in sociologija*. Ljubljana: Krtina.
- FOUCAULT, MICHEL (2004): *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Krtina.
- FOUCAULT, MICHEL (2008): *Vednost – Oblast – Subjekt*. Ljubljana: Krtina.
- GIACCHÉ, VLADIMIRO (2011): Marx, The Falling Rate of Profit, Financialization, and the Current Crisis. *International Journal of Political Economy* 40(3): 18–32.
- GINI, A. R. in SULIVAN T. (1987): Work: the process and the person. *Journal of Business Ethics* 6(8): 649–659.
- GORZ, ANDRÉ (1985): Za izhod iz kapitalizma. V *Boj proti delu*, S. Gaber in T. Kuzmanič (ur.), 135–168. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- GORZ, ANDRÉ (1989): *Critique of Economic Reason*. London: Verso.
- GORZ, ANDRÉ (1999): *Reclaiming work: Beyond the wage-based society*. Cambridge, Oxford, Malden: Polity Press.
- GOWAN, PETER (1995): Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review* 1/213 (september/oktober): 3–60.
- GOWAN, PETER (2009): Crisis in the Heartland. *New Left Review* 55 (jan/feb): 5–29.
- HARDY, CHERYL (2010): Hysteresis. V *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, M. Grenfell (ur.), 131–149. Durham: Acumen Press.
- HARDY, JANE (2013): New divisions of labour in the global economy. *International socialism* 137 (januar). Dostopno na: <http://www.isj.org.uk/index.php4?id=868&issue=137> (10. december 2014).
- HARVEY, DAVID (2011): *Kozmopolitstvo in geografije svobode*. Ljubljana: Založba Sophia.
- HARVEY, DAVID (2012): *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- HEINRICH, MICHAEL (2013): *Kritika politične ekonomije*. Uvod. Ljubljana: Založba Sophia.
- HUSSON, MICHEL (2011): *Čisti kapitalizem*. Ljubljana: Založba Sophia.
- HUSSON, MICHEL (2013a): Izhod ali glas? Evropska strategija preloma. *Borec* LXV(698–702): 18–27.
- HUSSON, MICHEL (2013b): »Glavno vodilo mora biti zagotavljanje delavskega nadzora nad pogoji dela«.

- Intervju z avtorjem. *Borec* LXV(698–702): 180–189.
- KANDUČ, ZORAN (1993): Problematična »problematičnost« zločina in kazni. *Časopis za kritiko znanosti* XXI(156–157): 13–25.
- KANDUČ, ZORAN (1994): Anomija in šolska vzgoja. *Časopis za kritiko znanosti* XXII(172–173): 107–118.
- KANDUČ, ZORAN (2003): *Onkraj zločina in kazni*. Ljubljana: Študentska založba.
- KOMEL, MIRT (2012): *Diskurz in nasilje*. Ljubljana: Analecta.
- KORSIKA, ANEJ (2013): Kapital, profit in kriza. *Borec* LXV(694–697): 48–69.
- KOVAČIČ, GORAZD (2013): *Misliti prelome, lomiti ideologije*. Ljubljana: Društvo 2000.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2011): *Vloga kritike v marksistični teoriji in njen vpliv na politiko komunističnega gibanja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: FDV.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2013a): Družbena (re)produkcija in človeški kapital. *Borec* LXV(694–697): 178–196.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2013b): Teorija in praksa levece po levi. V P. Mattick: *Vse po starem. Gospodarska kriza in polom kapitalizma*, 133–151. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- LAPAVICAS, KOSTAS (2013): K teoriji financijalizacije. *Borec* LXV(694–697): 26–46.
- LÓPEZ, ISIDRO in EMMANUEL RODRIGUEZ (2011): The Spanish model. *New Left Review* 69 (maj/junij): 5–28.
- MARCUSE, HERBERT (1964/2002): *One-dimensional man*. London: Routledge.
- MARCUSE, HERBERT (2004): *Um in revolucija. Hegel in nastanek teorije družbe*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- MARX, KARL (1844/1969): Odtujeno delo. V *Izbrana dela I*, B. Zihel (ur.), 301–315. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL (1867/2012): *Kapital: kritika politične ekonomije. Zvezek 1, knjiga 1: produkcijski proces kapitala*. Ljubljana: Založba Sophia.
- MARX, KARL (1875/1968): Kritika gotskega programa. V *Izbrana dela, zvezek IV*, B. Zihel (ur.), 479–509. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL in FRIEDRICH ENGELS (1973): Nemška ideologija. V *Izbrana dela, zvezek II*, B. Zihel (ur.), 5–352. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL in FRIEDRICH ENGELS (2009): *Komunistični manifest*. Ljubljana: Založba Sanje.
- MATTICK, PAUL (2013): *Vse po starem. Gospodarska kriza in polom kapitalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- MOČNIK, RASTKO (2009): *Spisi iz humanistike*. Ljubljana: Založba *cf.
- MORRISON, KEN (2006): *Marx, Durkheim, Weber. Formations of Modern Social Thought*. London: Sage.
- NIKČEVIČ, DRAGAN (2013): Apologija javnega – primer visokega šolstva. V *Kaj po univerzi?*, avtorska skupina (ur.), 207–211. Ljubljana: Založba cf*.
- NEGRI, ANTONIO (2010): Communism: Some Thoughts on the Concept and Practice. V *The Idea of Communism*, S. Žižek in C. Douzinas (ur.), 155–166. London: Verso.
- OLIN WRIGHT, ERIC (2010): *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.
- RUTAR, TIBOR (2013): Nekaj pripomb k Hussonu in Lapavicasu. *Borec* LXV(698–702): 112–120.
- SENNET, RICHARD (1998): *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- SMITH, DENNIS (2011): *Vzpon historične sociologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- STANKOVIČ, PETER (2001): *Družbena struktura in človekovo delovanje*. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.
- VEČER (2014): *Eurostat: Slovenska mladina se pozno odloča za odselitev od staršev*. Dostopno na: <http://nov.vecer.com/clanek.aspx?id=201402015998625> (10. december 2014).
- ZGROŽENI EKONOMISTI (2012): *Manifest. 20 let slepote*. Ljubljana: Založba *cf.
- VOGRINC, JOŽE (2014): *Transverzala. Fragmenti historičnega materializma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- WACQUANT, LOÏC (2006): Habitus. V *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*, T. Kramberger in D. B. Rotar (ur.), 125–131. Koper: Založba Annales.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1999): *Utopistike. Dediščina sociologije*. Ljubljana: Založba *cf.